

Johdanto

Tuhotulvia, hyökyaaltoja, murtuvia patoja, sotajoukkoja, kalisevia miekkoja ja kumisevia kilpiä. Siinä muutamia, omassa kontekstissaan vieläpä miedonpuoleiseen rekisteriin asettuvia ilmaisuja, joilla monet 1900-luvun taitteen julkisuudessa toimineet kirjoittajat kuvasivat ajan uusien yhteiskunnallisten voimien ja ”perinteisen” luterilaisen valtiokirkon puhjennutta vastakkainasettelua.¹ Tuon ajan suomalaista historiakuvaa tunteville lienee helppoa palauttaa mieleen ajatus, kuinka kirkko- ja uskontokriittiset aatevirtaukset, kuten naturalismi ja realismi tulivat ja ankkuroituivat Suomen suuriruhtinaskunnan julkisiin keskusteluihin viimeistään 1880-luvun alussa ja alkoivat kalvaa kirkon, luterilaisten dogmien ja *Raamatun* uskottavuutta sekä niiden julkista vaikutusvaltaa. Oman merkittävän panoksensa tähän polemiikkiin antoivat sosialismi aatteena sekä työväenliikkeet alempia sosiaaliluokkia organisoivina järjestöinä. Keskeinen osa vuosisadan vaihteen aatteellisia ja uskonnollisia suhdanteita koskevaa yleiskuvaa on ollut myös käsitys siitä, että uudet ”perinteisestä” luterilaisuudesta etääntyvät aatteet ja niihin sitoutuneet nousevat sosiaaliset kerrokset olivat myötätuulessa, kun taas kirkko puolusti konservatiivisia vallituksiaan minkä hiipuvilta voimiltaan kykeni. Kuten kirkkohistorioitsija Mikko Juvan määritelmä kuuluu, ajassa oli kehkeytynyt ”rajuilma”, jonka puhjettua mikään ei tuntunut olevan ennallaan.²

Sotaisa retoriikka, jolla kirkon, uusien aatteiden ja poliittisen vallan keskiöön pyrkivien uusien ryhmittymien välille puhjenneita skismoja kuvattiin, on omalla tavallaan virtaviivaista ja se tuntuu jakavan eri toimijoita helposti jäsenyviin leireihin. Näin yksinkertaisesti asiat eivät kuitenkaan menneet. Nykyisen historian tutkimuksen kantilta katsottuna tuntuu tärkeältä pohtia kriit-

tisesti, missä määrin edellä mainitut mielikuvat ”perinteisestä” ja ”konservatiivisesta” luterilaisuudesta sekä toisaalta ”materialistisesta”, kirkkoa vastaan hyökänneestä työväenliikkeestä perustuvat ideologisten viholliskuvien maalailuun ja miltä osin niiden taustalle on määritettävissä historiatieteellisiä perusteita.³ Oma lukunsa asiassa on tietenkin vuoden 1918 sisällissota, joka loi syviä varjoja ja jännitteitä kirkon ja työväenliikkeen suhteisiin.⁴

Työväenhistorian kaanonin tyyppillisimpiin tunnuskuviin on pitkään kuulunut ajatus sentimentaalista uskoa ja hymisteleviä pappeja vastaan purnaavasta (mies)työläisestä, joka on omaksunut tavalla tai toisella historiallisen materialismin ja darvinismin avaamat käsitteelliset näköalat. Tässä kohdin sopii ajatella vaikkapa Väinö Linnan *Tuntemattoman sotilaan* alikersantti Lahtista, jolle pohdinnat luomistyöstä olivat ”semmosta puhetta vaan” ja polveutumisteoriat taas puhdasta faktaa, minkä oli joutunut myöntämään jo taantumuksellisinkin ”kapitalistinen tiedemies”.⁵ Tällaisten embleemien kriittiselle tarkastelulle on – kuten tämän vuosikirjan artikkelit tulevat osoittamaan – useampia tutkimuksellisia perusteita. Kriittisten historiatulkintojen puolesta puhuu sekin, että oma aikalaistodellisuutemme on tällä hetkellä surullisessa tilassa, jossa ideologinen yksinäisyys ja kaikkinaiset ”varmuudet” siitä mikä on asioiden ”todellinen” laita, näyttävät jälleen kerran olevan valttia.

Tämänkertainen *Väki Voimakas* -vuosikirja sisältää siis runsaasti näkökulmia ja tulkintoja, jotka sivuavat eri tavoin kysymystä siitä, miten suomalainen työväenliike ja ennen kaikkea sen tekijöinä toimineet yksilöt jäsensivät liikkeen ideologiaa ja poliittisia tavoitteita suhteessa uskonnollisuuteen. Eräs kirjan johtoajatuksesta on kriittisyys edellä hahmoteltuja kahtiajakoja kohtaan. Artikkelien tarkoituksena on monipuolistaa näköaloja työväenliikkeen historiaan etenkin suunnalla, jota on pitkään määrittänyt jyrkkä katkos kirkon ja poliittisesti organisoituvan sosiaalidemokratian välillä. Tässä tutkimuksellinen katse ei kuitenkaan rakennu liikkeiden ja instituutioiden tasolta käsin vaan se etsii vastauksia kysymykseen, mitä 1900-luvun taitteen yksilöt saattoivat ajatella ja kokea luoviessaan työväenliikkeen, socialisti-

sen ideologian, luterilaisen kirkon ja toisaalta myös henkilökoh- taisten vakaumusten punomissa rihmastoissa – joissa ei ollut aina selvää, missä yksi käsitteellinen kategoria alkoi ja toinen loppui.⁶

Uskonnollisuuteen keskittyminen ei silti ollut mikään itses- tään selvä lähtökohta vuosikirjan kokoamiselle. Kirjan temaat- tinen linja on pikemminkin monien eri keskustelujen summaa. Artikkelit perustuvat Tampereen työväenmuseumo Werstaalla elo- kuussa 2021 järjestettyyn Työväenhistorian ja perinteen tutki- muksen seuran kesäseminaariin, jonka otsikkona oli *Henkinen työväki*. Seminaarin tavoitteena oli esitellä uutta tutkimusta ja herättää siihen perustuvaa keskustelua, kuinka työväen historian kaanonissa korostuneiden materialismin ja sekularismin käsittei- den rinnalla on tunnetusti elänyt monia asioita ja ilmiöitä, jotka tuntuvat pakenevan logiikan, mitattavuuden ja järjestelmällisyy- den kaltaisia suureita. Esimerkiksi ”hengellä”, ”sielulla” ja sisäisen tunteen palolla on kiistatta ollut kysyntää, vaikka toisaalta monet pitivät tällaisia ideaaleja lähinnä työläisen ”jymäyttämiseen” tähtävinä porvareiden juonina – kuten *Tuntemattoman* aliker- santti Lahtinen asian sanallisti.⁷ Kesäseminaarin esityksistä kävi ilmi, kuinka sosialismin ja työväenliikkeen historiassa hengen ja sielun merkityksestä ovat puhuneet ainakin luterilaiset maal- likkosaarnaajat, vapaat protestanttiset suuntaukset ja ylipäättään paikallistasoilla harjoitettu kristillisuus, jolla oli vaikutusvaltaa, vaikka kirkkoinstituutiota sinänsä karsastettiinkin. Jossain mää- rin työväen uskonnollisia pohdintoja kanavoiti myös niin kutsuttu utopiasosialismi, jonka edustamat käsitykset perustuivat monin paikoin ”sielun” tai ”hengen” kaltaisiin käsitteisiin. Utopiasosia- lismien kanssa päällekkäisiä rihmastoja muodostivat puolestaan modernit esoteeriset liikkeet. Niiden opeissa painottui niin ikään ajatus jatkuvan kehityksen alaisena olevasta ja kaikkien maailma- nuskontojen historiaa yhteen nivovasta ihmishengestä. Toisaalta työväenideologiaan on sisältynyt ajatus ”henkisestä työstä” ja miksei myös työväenliikkeen omasta ”hengestä”, jota on ilmen- netty taiteen ja kulttuurin keinoin. Kesäseminaarin satoa on myös vuosikirjan otsikko: *Henkinen työväki*.

Silti Tampereen seminaarista versoneissa artikkelikäsitelmöissä korostui selvä kontekstuaalinen linja, joka suuntautui kohti työväenliikkeen ja uskonnollisuuden välistä rajankäyntiä – mikä tuntuu näin jälkikäteen ajateltuna herättävän kiintoisia jatkokysymyksiä. Se tukee esimerkiksi kansalaisjärjestäytymistä tutkineiden sosiaalishistorioitsijoiden tekemiä havaintoja ja ruokkii omalta osaltaan pohdintoja, josko uskonto sittenkin oli paljon mukautuvampi ja samalla myös sitkeämpi osa työväenliikkeen ideologiaa ja kulttuuria myös sen kaltaisten tahojen ja toimijoiden kohdalla, joita aiempi tutkimus on tarkastellut uskontokriittisyyden tai jopa uskonnonvastaisuuden näkökulmista.⁸ Sekä kesäseminaari että nyt julkaistavan vuosikirjan toimittaminen olivat osa opetus- ja kulttuuriministeriön, Suomen Akatemian ja Tieteellisten seurain valtuuskunnan järjestämää tutkitun tiedon teemavuotta (2021), mikä antoi osaltaan toimitustyölle pontta teroittaa tämän kirjan näkökulmaa kriittiseksi työväenliikkeen aate- ja uskontohistorialliseen yleiskuvaan nähden.

Samalla on syntynyt yhteyksiä viime vuosikymmenten konstruktivistiseen historiantutkimukseen, jonka mukaan modernien uskonnollisuuksien ja niiden ilmaisutapojen kenttä on moniselitteinen, eikä aina palaudu pelkkään kirkkoinstituutioon ja sen ylläpitämiin oppeihin ja käytäntöihin. Pikemminkin ajanjaksoa kuvaa tutkimuksen mukaan vähitellen tapahtuva uskonnollisen kentän muutos ja sillä vaikuttavien ilmiöiden sekä ennen kaikkea toimijoiden moninaistuminen.⁹ 1900-luvun taitteen myötä kansalaisille alkoi löytyä lisää valinnanvaraa uskon ja vakauksen asioita koskevissa kysymyksissä, mikä perustui jossain määrin uusiin uskontolakeihin (eriuskolaislaki 1889, uskonnonvapauslaki 1923). Vähintään yhtä tärkeässä roolissa oli nopeasti laajeneva julkisuus, jossa suomenkieliset lehdet ja kirjat toivat kansainvälisiä uskonnollisia käsityksiä myös työväenluokkaisen yleisön nähtäville ja tarjosivat myös orastavia mahdollisuuksia osallistua niitä koskevaan keskusteluun. Kuten 2000-luvun taitteen molemmiin puolin tehty historiantutkimus on osoittanut, monien työväen- ja kansalaisliikkeiden aktiivien toimissa kirkon ja uskonnon kritisointi ei läheskään aina merkinnyt irtiot-

toa uskonnosta, vaan kansainvälistä keskustelua kohti avautuvaa reformia, uudelleenmäärittelyä, jonka tarkoituksena oli jalostaa uskonnollisuutta modernin ajan edellytyksiä vastaavaksi.¹⁰

Vuosikirjan näkökulmaa perustelee myös kesäseminaarissa esiin noussut havainto siitä, että kirkkohistoriallisella tutkimuksella on – ehkä hiukan paradoksaalisestikin – ollut paljon sananvaltaa suomalaisen työväenliikkeen historiankirjoituksessa. Esimerkiksi professori Ilkka Huhdan kesäseminaarin keynote-luento toi esiin, kuinka tällä kentällä viimeistään 1950- ja 60-luvuilla esiin noussut tutkijasukupolvi oli ensimmäinen, joka ryhtyi toden teolla tarkastelemaan työväenliikkeen ja kirkon välistä suhdetta historian tutkimuksen keinoin. Varsinkin 1960-luvulla ilmestyi useita kirkon ja työväenliikkeen suhdetta käsitteleviä tutkimuksia ja erityisesti väitöskirjoja. Viimeksi mainituista tunnetuimpia ovat Paavo Kortekankaan *Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa. Tutkimus Tampereesta 1855–1905*, ja tavaltaan sen jatko-osana ilmestynyt *Kirkko murroksen vuosina. Tutkimus Hämeen maaseudusta 1899–1917*. (1965, 1967) Jussi Kuopala taas väitteli (1963) aiheella, joka käsittelee Suomen papistoa ja työväenkysymystä vuosina 1863–1899. Mauri Larkion väitöskirja *Kirkon ja työväenliikkeen kohtaaminen Helsingissä suurlakosta ensimmäisen maailmansodan syttymiseen* (1967) kuului tähän samaan sarjaan kirkkohistorian väitöskirjoja.¹¹

Saman kauden kirkkohistoriallista näkökulmaa edustivat myös Mikko Juvan vuonna 1960 julkaisema, sittemmin paljon siteerattu *Valtiokirkosta kansankirkoksi* ja Eino Murtorinteen *Taistelu uskonnonvapaudesta suurlakon jälkeisinä vuosina* (1967). Kirkon roolin otti huomioon myös Hannu Soikkanen niin ikään usein viitatussa väitöskirjassaan *Sosialismin tulo Suomeen* (1961). Näitä tutkimuksia yhdistää jyrkkä polarisaatio kirkon ja 1880-luvulta alkaen julkisuuteen astuneiden liberaalien/radikaalien suuntausten välillä. Esimerkiksi Soikkanen toistaa suhteellisen kriittömästi Juvan esittämän tulkinnan, jossa ”nuori” ruotsinkielinen sivistyneistö ikään kuin altistui Euroopasta kantautuneille ”naturalistisille” kirkon- ja uskonnonvastaisille aatevirtauksille ja tartutti sitä myöten myös nousevan suomenkielisen keskiluokan

sekä edelleen 1900-luvun taitteessa työväestön, jonka johtajistolla oli vahvat siteet koulutettuun keskiluokkaan.¹² Nähdäksemme monet tässä vuosikirjassa esitetyistä tulkinnoista sopivat sekä täydentämään että haastamaan 1900-luvun jälkipuoliskolla syntyneitä yleistyksiä.

Tämänvuotinen *Väki voimakas* koostuu seitsemästä artikkelista, joista yhtä poikkeusta vaille kaikki käsittelevät tavalla tai toisella työväenliikkeen ja uskonnon suhdetta. Ensimmäisessä artikkelissa Pirjo Markkola tarkastelee työväestön uskonnollisuuden harjoittamisen erilaisia ilmenemismuotoja ja sen paikkoja 1900-luvun alun Tampereella. Artikkelin keskeinen käsite on ”eletty uskonto”. Tällä viime vuosien historiantutkimuksessa vakiintuneella termillä Markkola tarkoittaa tiivistetysti ottaen näkökulmaa, joka havainnoi, millä tavoin uskonto oli läsnä tamperelaisten työläisten ja työläisperheiden arkisessa elämässä ja millä tavoin yksilöt ilmaisivat uskonnollisia kokemuksiaan. Artikkelit osoittaa suomalaisen teollisuuskaupungin uskonnollisen elämän monimuotoisuuden ja täydentää esimerkiksi Paavo Kortekankaan aikaisempia tutkimuksia.

Matleena Sopasen artikkeli jatkaa työväen ja uskonnon suhteen tarkastelua, mutta siirtää näkökulman työväen keskuudessa 1900-luvun taitteessa kiertäneisiin maallikkosaarnaajiin erityisesti Porvoon hiippakunnan alueella. Väitöstutkimukseensa pohjaavassa artikkelissa Sopenen tuo tapausesimerkkien avulla esille yhtäältä sen, kuinka keskeisiä evankelisluterilaisen kirkon piirissä toimineet maallikkosaarnaajat olivat kirkon oppien juurruttamisen kannalta etenkin työväen keskuudessa. Toisaalta artikkeli kartoittaa ristiriitaisia tuntemuksia, joita maallikkosaarnaajat herättivät niin kirkon kuin sosialistisen työväenliikkeen piirissä.

Vuosikirjan seuraavat kolme artikkelia käsittelevät modernien länsimaisten esoteeristen liikkeiden vaikutusta työväenliikkeessä 1900-luvun alussa. Tekstit muodostavat eräänlaisen toisiaan täydentävän kokonaisuuden. Niiden taustalla on osittain vuoden 2021 kesäseminaarin päättänyt paneelikeskustelu¹³: sen yleisökommentissa nousi esille ajatus julkaisuista, jotka tiivistäisivät vuosisadan vaihteen työväenliikkeen ja esoteeristen liikkeiden

välistä vuorovaikutusta koskevaa tutkimusta sekä avaisivat esoteeristen ja sosialististen liikkeiden päällekkäisiä henkilöverkostoja. Näistä kolmesta artikkelista ensimmäinen, vuosikirjan toimitajien ja Juuso Järvenpään kirjoittama teksti, kartoittaa Suomen Sosialidemokraattisessa Puolueessa (SDP) vaikuttaneiden henkilöiden kautta esoteeristen aatteiden vaikutusta puolueen ideologiassa. Erityisenä tapaustutkimuksena kirjoittajat nostavat esille Tampereen työväenliikkeen piirissä toimineita henkilöitä, joiden keskuudessa esoteeristen liikkeiden välittämät ihanteet saivat jalansijaa. Artikkeliksi osoittaa, että huolimatta muutamien puolueen johtavien ideologioiden kielteisestä suhtautumisesta huolimatta esimerkiksi teosofia ja spiritualismi herättivät kiinnostusta aina SDP:n poliittisia ydinverkostoja myöten.

Seuraavassa artikkelissa Juuso Järvenpää vie tarkastelun paikallistasolle keskittyen teosofiaan ja spiritualismiin Helsingin työväenliikkeen kontekstissa. Järvenpää avaa erityisesti Sörnäisten työväenyhdistyksessä toimineiden henkilöiden kautta niitä solmukohtia, joissa poliittiset ja uskonnolliset aatteet kietoutuivat toisiinsa. Artikkelissa keskeistä on etenkin sosialististen ja esoteeristen liikkeiden välittämien sivistys- ja kasvatusihanteiden limittyminen toisiinsa.

Kokonaisuuden päättää seminaarin loppukeskusteluun osallistunut Mikko Pollari. Pollari tuo artikkelien väliseen vuoropuheluun kansainvälistä näkökulmaa kartoittamalla amerikansuomalaisen työväenliikkeen kytköksiä esoteerisiin aatteisiin. Vuonna 2021 tarkastetun väitöskirjansa aineiston pohjalta kirjoittamaansa artikkelissa Pollari osoittaa Pohjois-Amerikassa julkaistujen työväenlehtien avulla teosofisten ja muiden esoteeristen aatteiden herättäneen runsaasti keskustelua amerikansuomalaisten sosialistien keskuudessa ja vaikuttaneen myös paikallisten työväenliikkeiden ideologisiin linjauksiin.

Teoksen viimeisessä uskontoa käsittelevässä artikkelissa Rony Ojajärvi siirtää näkökulman ensimmäisen maailmansodan jälkeisen ajan kristilliseen mentaliteettiin Kansainvälisessä Sovinnonliitossa. Ojajärvi tuo ilmi, että bolševikkien ja Neuvosto-Venäjän nousu kansainvälisen sosialismin ja kommunismin johtotäh-

deksi ei syrjäyttänyt uskonnollisia ihanteita vasemmiston aate-
maailmasta. Kansainvälisen Sovinnonliiton julistuksia tutkimalla
artikkeli osoittaa, että Jeesuksen elämä ja esimerkki toimivat
edelleen kiintopisteenä monille itsensä sosialisteiksi mieltäneille.
Raamatulliset ihanteet korostuivat usein etenkin rauhanaatetta ja
ihmisten välistä solidaarisuutta korostavissa sosialistisissa teks-
teissä.

Vuosikirjan päättää Jari Parkkisen artikkeli, joka luo katsauk-
sen 1920- ja 1930-lukujen neuvostokulttuuriin ja sen musiikki-
politiikkaan. Artikkelin keskiössä ovat neuvostoliittolaisen ”pro-
letaarikulttuurin” merkittäviin teoreetikoihin lukeutuneet Alek-
sandr Bogdanov ja Nikolai Roslavets. Heidän kautta Parkkinen
avaa kulttuurin merkitystä ”työläishengen” suuntaviivojen mää-
rittelijänä sekä kulttuurin kentällä käytyjä poliittisia kamppailuja.

Viitteet

- 1 Esim. Granfelt 1884, passim.; Juva 1960, 9–63.
- 2 Juva 1960, passim. Ks. myös Soikkanen 1961, 140–160.
- 3 Tätä kysymystä tarkasteli Ilkka Huhdan keynote-luento *Satavuotinen sota? Kirkon johtajat ja työväenliike 1880-luvulta 1980-luvulle* THPTS-kesäseminaarissa 24.8.2021. Ks. luentomateriaalit, tekijän hallussa.
- 4 Huhta (toim.) 2009, passim.
- 5 Linna 1977 (1954), 37. Historiantutkimuksessa esim. Haapala 1995, 63.
- 6 Kemppainen 2020, 29–30.
- 7 Linna 1977 (1954), 37. Ks. myös Ajo 2017, passim.
- 8 Tutkimuksen eri linjauksista ks. Kemppainen 2020, 10–83.
- 9 Yleisesti teoreettiselta kannalta ks. Utriainen, Salmesvuori & Kupari 2014, 1–20. Tämän teoksen näkökulmaan on vaikuttanut myös ”pitkän reformaation” käsite: ks. Katajala-Peltomaa & Toivo 2017, 1–20.
- 10 Perustutkimuksen tasolla ks. Taylor, 2007, passim. Suomen kontekstissa ks.
- 11 Ilkka Huhdan keynote-luento *Satavuotinen sota? Kirkon johtajat ja työväenliike 1880-luvulta 1980-luvulle* THPTS-kesäseminaarissa 24.8.2021. Ks. luentomateriaalit, tekijän hallussa.
- 12 Ilkka Huhdan keynote-luento *Satavuotinen sota? Kirkon johtajat ja työväenliike 1880-luvulta 1980-luvulle* THPTS-kesäseminaarissa 24.8.2021. Ks. luentomateriaalit, tekijän hallussa. ks. myös Harmainen & Kemppainen 2020, 20–22.
- 13 Seminaarin päättäneessä paneelissa, ”Uskonto ja esoteeriset aatteet työväenliikkeessä”, keskustelijoina olivat kirjallisuudentutkija Kati Launis sekä historiantutkijat Antti Harmainen, Mikko Kemppainen ja Mikko Pollari. Puheenjohtajana toimi historiantutkija Maarit Leskelä-Kärki.

Lähteet ja kirjallisuus

- Ajo, Martti 2017. *Punainen eskatologia. Jumalan valtakunta ja työväenliike Sigfrid Sireniuksen teologis-aatteellisessa ajattelussa ja kristillis-yhteiskunnallisessa toiminnassa vuoteen 1924 asti*. Helsingin yliopisto.
- Granfelt, Axel Fredrik 1884. *De första offentligt af finske män emot kristendom och kyrkolära rigtade angreppen*. G. L. Söderströms förlag, Borgå.
- Haapala, Pertti 1995. *Kun yhteiskunta hajosi. Suomi 1914–1920*. Kleio ja nyky-päivä.
- Harmainen, Antti & Kemppainen, Mikko 2020. ”Paremmen sosialismin’ asialla – uskonnon ja sosialismin synteesi suomalaisessa työväenliikkeessä ensimmäisistä eduskuntavaaleista kansalaissotaan.” *Historiallinen aikakauskirja* 118:1, ss. 20–32.
- Huhta, Ilkka (toim.) 2009. *Sisällissota 1918 ja kirkko*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Huhta, Ilkka 2021. *Satavuotinen sota? Kirkon johtajat ja työväenliike 1880-luvulta 1980-luvulle* Keynote-luento, THPTS:n kesäseminaari, Työväenmuseumo Wers-tas, Tampere 24.8.2021.
- Juva, Mikko 1960. *Valtiokirkosta kansankirkoksi. Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmmentäluvun haasteeseen*. WSOY, Helsinki.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria (eds.) 2017. *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*. Brill, Leiden & Boston.
- Kemppainen, Mikko 2020. *Sosialismin, uskonnon ja sukupuolen dynamiikkaa. 1900-luvun alun työväenliikkeen naiskirjailijat aatteen määrittelijöinä*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki. <http://www.thpts.fi/julkaisut/muut-julkaisut/sosialismin-uskonnon-ja-sukupuolen-dynamiikka/>.
- Linna, Väinö 1977 (1954). *Tuntematon sotilas*. Yhtyneet kuvalehdet oy, Helsinki.
- Taylor, Charles 2007. *A Secular Age*. Harvard University Press.
- Utriainen Terhi, Salmesvuori Päivi & Kupari, Helena 2014. ”Introduction: Critical and Creative Turns.” Teoksessa Terhi Utriainen & Päivi Salmesvuori (eds.) *Finnish Women Making Religion. Between Ancestors and Angels*. Palgrave Macmillan, New York.